

מוטי רגב

מחקר התרבות הסוציולוגי בישראל

מצב הדברים

ל קראת 1980, ובעשור או שניים הבאים, התרחש בסוציולוגיה ובדיסציפלינות שכונות תהליך שכונה "המפנה התרבותי". עיקרו: הצבת תחום התרבות במוקד השיח התאורטי והמחקרי הן כגורם מסביר והן כשדה אמפירי. הסוציולוגיה של התרבות התעצמה בהיקף ובנוכחות ובהדרגה אף הבשילה והתרחבה עד לשינוי התווית של התחום ל"סוציולוגיה תרבותית". כלומר, חלה התרחבות – ממחקר של מרחב הפעילויות שבהן מיוצרים ונצרכים חפצים ודברים נושאי משמעות, בעיקר אלו שכרוכים מצד הייצור בעבודה יצירתית ומצד הצריכה בהפעלת שיפוט של טעם (במיוחד, אך לא רק, על בסיס ערך אסתטי), אל מחקר של כל הדברים שבאמצעותם בני אדם מייצרים משמעות ותחושת זהות, קרי כל הדברים שבאמצעותם המציאות נעשית מובנת. מבחינה זו מחקר התרבות בסוציולוגיה התקרב מאוד לאנתרופולוגיה והושפע ממנה, והוא כולל, נוסף על התוצרים של מדיה, אמנות, תרבות פופולרית, מושגים, רעיונות וערכים, גם, וזו רק רשימה חלקית, פרקטיקות גופניות, חפצים, אובייקטים ומכשירים, דפוסים ארגוניים, שפה ודתות.

החלוקה בין סוציולוגיה של התרבות לבין סוציולוגיה תרבותית מוסיפה להתקיים בחלק מהשיח המחקרי והתאורטי, והיא מבטאת כיום בעיקר חלוקת עבודה מחקרית. בתמצית: לתרבות, במובן של מכלול המוצרים התרבותיים שהם מושאי טעם ופרי של עבודה יצירתית, יש תפקיד מרכזי במציאות התרבותית בכללותה, שכן מוצרים אלה הם הבמה שבה מבוטאים, עליה מוצגים ובאמצעותה מופצים מודלים נשאים של התנהלות בכל

מישורי הקיום החברתי. רבים ממוצרים אלו הם גם חפצים של צריכה תרבותית והפעלת פרקטיקות בחיי היום-יום וגם עוגן לפולחנים של סגידה שסביבם ובאמצעותם נעשות עבודות גבול חברתיות מורכבות ומתמידות. הללו מגדירות את החברה בת זמננו כמכלול משתנה תדיר של קבוצות ומגזרים שעסוקים ללא הפוגה בלבדל את עצמם זה מזה.

מבט מהיר בממד המוסדי של הסוציולוגיה הישראלית עשוי להביא למסקנה שהמפנה התרבותי פסח בישראל על העשייה הסוציולוגית. מעטים ומעטות מאוד מוגדרים במחלקות האקדמיות באוניברסיטאות ובמכללות "סוציולוגים תרבותיים" או "סוציולוגים של תרבות". ביטוי מוסדי בולט להבשלה המאוחרת יחסית של תחום זה בישראל הוא הקמת "המרכז לסוציולוגיה תרבותית" באוניברסיטת בר-אילן ב-2018. מבט מעמיק מעט יותר יגלה כי מחקר התרבות הסוציולוגי בישראל שזור במידה לא מבוטלת בתחומי מחקר אחרים ובדיסציפלינות שכנות.

כך למשל, לימודי "מזרחיות" לסוגיהם, הנטועים לרוב בסוציולוגיה של ריבוד ואי-שוויון, או סוציולוגיה של אתניות, עוסקים לא אחת בממצאים ובתובנות מתחום התרבות. אנו עשויים למצוא בהם ניתוח אמפירי ובהמשכו פרשנות מושגית ותאורטית המתייחסת לפרקטיקות תרבותיות בחיי היום-יום בקרב מזרחים בישראל כפעולות של התנגדות, ואף חתרנות, כלפי התרבות ההגמונית האשכנזית והמערבית. בה בעת אנו עשויים למצוא בהם ניתוחים ופרשנויות של פרקטיקות תרבותיות בקרב מגזרים דומיננטיים, או במסגרות מוסדיות וארגוניות מדינתיות, המוצגים כהפעלה של כוח תרבותי שמדיר ומחליש מזרחים. חוקרים שעוסקים במזרחיות או ביחסי אשכנזים-מזרחים לא בהכרח מגדירים את עצמם סוציולוגים של תרבות. ההידרשות לתרבות משרתת במקרה שלהם מטרות ואינטרסים מחקריים, ולעיתים גם פוליטיים, מסוג אחר. לכן גם עבודותיהם נוטות להישען רק באופן חלקי ומזדמן על מרחב הידע הספציפי של הסוציולוגיה התרבותית.

הבחנה דומה יכולה להיעשות על לימודי המגדר לגווניהם השונים. לתוך גוף המחקר שחושף מנגנוני הדרה והחלשה של נשים ושל שעתוק יחסי הכוח המגדריים נשזרים לעיתים קרובות ממצאים ופרשנויות שמתמקדים בהיבט התרבותי – דהיינו, תפיסות עמוקות ומושרשות על נשיות ונשים, גבריות וגברים, והיחסים בין המגדרים, אשר הפעלתם היום-יומית באינטראקציות, במשפחה, בארגונים, במרחב הציבורי, במדיה ובאמנויות וכן בזירות חברתיות רבות אחרות משעתקת ומתחזקת את האי-שוויון

המגדרי. גם כאן, חוקרות וחוקרי המגדר הם לא בהכרח מומחים לסוציולוגיה תרבותית, ובכל זאת תובנותיה נשזרות בעבודתן.

מקרה נוסף הוא זה של מחקרים בעלי גוון היסטורי, אשר מנתחים סגנונות ודפוסי חיים בישראל לאורך השנים, וכן עולמות תוכן אחרים, כתוצר של הבניה תרבותית לאור תפיסת העולם הדומיננטית של הצינורות. עוד דיסציפלינה שכנה שגם בה מתקיים מחקר תרבות סוציולוגי היא לימודי התקשורת והמדיה, בעיקר באגף המנתח תכנים ומשמעויות וכן בחלק מלימודי ההתקבלות (reception studies).

מכנה משותף בולט של רבים מן המחקרים הללו מאז שנות ה-90 של המאה ה-20 הוא המיקום שלהם בזרם החשיבה הסוציולוגית המכונה "ביקורתית". כלומר, מסגרת חשיבה המאופיינת בנטייה לאתר מוקדים של יחסי כוח, הדרה והכפפה במציאות החברתית כאשר מה שמשמע מתוך המחקר עצמו, או לעיתים אף מוצהר במפורש, הוא קריאה לתיקון מצבם של המגזרים והקבוצות שמאותרים כמוחלשים, מודרים או מוכפפים. מחקרים אלה יונקים השראה מן ההגות ומחקר התרבות הנאו-מרקסיסטי של אסכולת פרנקפורט, של אנטוניו גראמשי (Gramsci) ושל לימודי התרבות של אסכולת בירמינגהם ומן ההגות הפוסט-קולוניאלית. גם הקריאה והפרשנות המקובלת בישראל של הסוציולוג פייר בורדייה נוטה לא פעם לכיוון זה.

מבחינה זו, הסוציולוגיה התרבותית בישראל לכודה באג'נדה הפוליטית והשיפוטית שמאפיינת חלקים ניכרים של הסוציולוגיה הישראלית בכלל בעשרים השנים האחרונות. מה שהתחיל כביקורת על הסוציולוגיה המוקדמת, הפונקציונליסטית-לאומית, הבשיל לכדי פרדיגמה על גבול הדוגמה. איתור הכלים והאופנים התרבותיים שבאמצעותם מכוננים ומתוחזקים יחסי כוח, הדרה והכפפה במציאות החברתית של ישראל, או לחלופין – שבאמצעותם מיוצרות התנגדות, "חתרנות" ואלטרנטיבה, נעשה למסגרת כמעט מובנת מאליה. במילים אחרות, מחקר התרבות השזור בתחומי ידע סוציולוגיים אחרים מתמקד בסוגיות שמעסיקות את השדה הפוליטי-חברתי הישראלי.

בהינתן מצב זה, וכן לנוכח העובדה שהתובנות של מחקרים אלה חלחלו לתוך השיח הציבורי והפוליטי ומקבלות בו ביטוי בולט למדי, נראה כי מחקר התרבות הסוציולוגי בישראל ניצב לפני האתגר של התפתחותו כתחום מגובש העומד לעצמו והכולל גם הטמעה של מגמות תאורטיות עכשוויות. ואכן, זה שנים אחדות מחקר התרבות הסוציולוגי בישראל מתפתח

כתחום נפרד, הכולל מחקרים בתחומים כגון רגשות, חושים וגוף, תרבות חומרית, מזון, דת וטקסים, מוזיקה, תרבות פופולרית, מרחב וסביבה, תרבות דיגיטלית ואלגוריתמית ומדיניות תרבות. אלה מצטברים בהדרגה לכדי גוף מחקר הבוחן תופעות וזירות במציאות הישראלית אגב העלאת שאלות עקרוניות, כלליות ואוניברסליות באמצעות הפעלה של פרספקטיבות עדכניות במחקר התרבות הסוציולוגי. העוסקות והעוסקים בגוף עבודה זה הן סוציולוגיות, אנתרופולוגיות וחוקרי מדיה ותקשורת. פעילותם באחד המוקדים של חזית מחקר התרבות העכשווי היא המכנה המשותף המחבר אותם ומשייך אותם לתחום הסוציולוגיה התרבותית.

אני מזהה ארבעה מוקדים בחזית מחקר התרבות העכשווי, מקצתם משיקים זה לזה ומקצתם אפילו חופפים, שראוי כי יתרחבו בישראל עוד הרבה מעבר לנעשה בהווה.

מחקר תרבות הצריכה ומחקר התרבות החומרית הם שני תחומי מחקר שלובים. יחד הם מוקד אשר למרות מרכזיותו הרבה במחקר התרבות הסוציולוגי שצמח בעקבות פייר בורדייה וריצ'רד פיטרסון, בולט בדלות נוכחותו בשדה המחקר הישראלי. למרות התפוצה היחסית של עולם המושגים הבורדיאני בסוציולוגיה הישראלית, בעיקר "הון תרבות" ו"היבדלות", וכן מושג האומניבוריות (אכילת הכול) התרבותית של פיטרסון, מחקרים סדורים הקושרים בין טעם אמנותי וצרכני לבין זהויות מעמדיות או מגזרים של סגנון חיים הם עדיין נדירים בישראל. גם התחום הקשור בהם של התרבות החומרית בעידן שאחרי ברוננו לאטור (Latour) ותאוריית השחקן-רשת (Actor-Network Theory), הבוחן את תפקודם של חפצים, מכשירים, אבזרים ואובייקטים אחרים במכלול המציאות התרבותית-חברתית, נוכח רק מעט במחקר התרבות הישראלי.

בהמשך ישיר לחקר תרבות הצריכה והתרבות החומרית נקשרת התפתחות חשובה בסוציולוגיה התרבותית בעולם זה כעשור או שניים לתאוריית הפרקטיקה (Practice Theory), אשר במובנים מסוימים קושרת בין הפיתוח של מושג ההביטוס בעקבות בורדייה לבין סוגיות שעולות מתוך תאוריית השחקן-רשת. במוקד העניין ניצבות הסוגיה של המידה שבה מוטמעת התרבות בתוך הגוף ו"שוכנת" בתוכו, ובכלל זה בקוגניציה, והשאלה כיצד מעוצבות באופן זה הבנת המציאות וההתנהלות היום-יומית בתוכה בהקשרים שונים. גם כיוון זה טרם פותח כראוי במפת מחקר התרבות בישראל, וטמון בו פוטנציאל לא קטן להבנת התרבות המקומית על גווניה וגרסאותיה ברמת המיקרו.

המרחב הדיגיטלי והתרבות האלגוריתמית הם עוד מוקד, וגם הוא משולב לא אחת בשניים הקודמים. שני אלה צמחו והיו לזירה בולטת בעולם המחקר שמכתיבה בחינה מחדש של סוגיות מהותיות בחקר התרבות, בכללן אופיו המשתנה של המוצר התרבותי עצמו בעידן של טכנולוגיות הזרמת מדיה (streaming), ובצמוד לכך – דפוסים חדשים של פרקטיקות צריכה תרבותית, העדפות טעם והקשר בינן לבין זהות קולקטיבית, וכן הדקדוק והתחביר של יצירת משמעות ופרשנות לעולמות תוכן מילוליים, חזותיים ושמיעתיים ברשתות החברתיות ובאתרי אינטרנט. כל אלה ואחרים מתפתחים כמוקד של מחקר התרבות, שבמקרה זה הוא משותף גם ללימודי המדיה והתקשורת. תחום זה החל לקבל את תשומת הלב של החוקרות והחוקרים בישראל, אם כי עדיין במידה מועטה ולא תמיד אגב קישור לפרספקטיבות תאורטיות עדכניות.

כל המוקדים הללו מתנקזים באופן כזה או אחר אל חקר התרבות הגלובלית והקוסמופוליטית. בקרב חוקרי תרבות רווחת ההכרה שלאחר השיח על אימפריאליזם תרבותי וגלוקליזציה, ואחרי כמה עשרות שנים של גלובליזציה תרבותית אינטנסיבית, האנושות, רובה ככולה, חולקת מכנה משותף תרבותי עכשווי גדול למדי בשלל תחומי חיים. התגלמויות מקומיות, בהקשר לאומי או אחר, של תרבות הצריכה, של תרבות חומרית, של פרקטיקות גופניות ורגשיות בחיי היום־יום סביב חפצים ומכשירים, וכמובן של המרחב הדיגיטלי והתרבות האלגוריתמית – כל אלו שזורות כיום כמעט תמיד בתרבות הגלובלית. לפיכך אתגר עיקרי שמחקר התרבות הסוציולוגי של תופעות, זירות, מצבים ואירועים בישראל נקרא להתמודד איתו הוא לפעול בזיקה לתובנה שכל אחד מאלו הוא מן הסתם גרסה, חלק או רכיב של עולמות תוכן ודפוסים דומים, אם לא זהים, שמתקיימים במקומות נוספים בעולם. העשייה התרבותית בישראל, כלומר ה"ישראליות" על גרסותיה הרבות, מעולם לא הייתה "טהורה" או ילידית במובהק והייתה בנויה תמיד משלל יסודות ורכיבים שנלקחו מעולמות תרבות אחרים ברחבי העולם. היום, אף יותר מבעבר, ראוי שמחקר התרבות הסוציולוגי יציב כל תופעה שהוא בוחן לאור עובדת היותה גרסה או התגלמות מקומית של תופעה גלובלית.

פרופ' מוטי רגב, המחלקה לסוציולוגיה, למדע המדינה ולתקשורת, האוניברסיטה הפתוחה.
דוא"ל: mottire@openu.ac.il